

MEDZIBRODSZKY ENDRE

A XVI—XVII. SZÁZADI TÖRÖK—PERZSA HÁBORÚK TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Az ozmán birodalom valójában csak a XV. század második felében került szorosabb kapcsolatba Irán népeivel, illetve azokkal az államokkal, amelyek Irán területén jöttek létre. Az ozmán birodalom történetében a nagy hódítások korszaka volt ez, amikor a törökök mind a Balkánon, mind pedig Kisázsiaiban új hódításaikkal véglegesen megszilárdították eddigi pozícióikat, s véglegesen uralmuk alá vetették ezeket a területeket. II. Mohamed idején Bizánc, Albánia, a moreai despotátus, a szerb fejedelemség és a bosnyák királyság európai meghódításaival párhuzamosan nagy erővel indult meg a török hódítás Kisázsiaiban is, ahol a törökök eddig diplomáciai tárgyalásokkal, rokoni kapcsolatokkal próbálták uralmukat, illetve hűbéri fennhatóságukat megszilárdítani.

Kisázsia a XV. század második feléig a török törzsi szeparatizmus sajátos és bonyolult földje, s bár vannak görög lakosai is, sőt a Komnenosok trapezunti császársága is fennáll még, a görög lakosság is jórészt a csaknem teljesen független török emírátságok lakosságához tartozik. Ezen a területen, ahol hasonló etnikumú és vallású török törzsek éltek, az ozmánok nem folytathatták azt a szent háború jelszavával takart hódítást, mint ahogy azt a Balkánon, majd később másutt is tették. Jellemző, hogy II. Mohamed, a nagy hódító is óvatosan kezelte eleinte Kisásziát. Csak a perzsa álammal, illetve az Uzun-Hasszánnal való nagy összecsapás előtt szánta rá magát, hogy eltávolítja a kisázsiai emíri dinasztiákat, s úgy, mint Európában, a szandsák-rendszer bevezetésével felszámolja azt a régi emíri rendszert, amelyre támadás esetén mindig számíthattak azok az egymással is vetélkedő turkmén- és üzbég kánok és bégek, akik egyre nagyobb területeket hódítottak meg Perzsiából, illetve a hanyatló timurida birodalomból.

Irán a mongolok benyomulása óta szinte állandó küzdőporondja volt az egymással is vetélkedő különböző mongol és török népek törzsi hatalmasságainak. Timur (1360—1405) birodalma, amely Iránt is magában foglalta, csak múló jellegű hódítás volt. A különböző etnikumú, különböző gazdasági és társadalmi szinten élő népeknek az egyesítése csak az erőszakos hódítás műve volt. Ezek szükségszerűen ki kellett, hogy szakadjanak a birodalomból a nagy hódító halála után. Bár Timur gondot fordított arra, hogy a trónutódlást rendezze, halála után mégis harcok és trónviszályok következtek fiai és unokái között. Fiai: Sah-Ruh (1407—1447) és Miran-Sah egy keleti és nyugati részre osztották a birodalmat Miran-Sahnak — akinek Irak, Azerbajdzsán és a kau-

kázusi részek, tehát a birodalom nyugati része jutott — el kellett ismernie testvére hűbéri fennhatóságát. Sah-Ruh Transzoxania és Irán keleti részének uralkodója volt. A testvérek és unokaöccsök viszályait használták ki a Timur által elűzött régi fejedelmek, akik közül többen is visszatértek a régi tartományaikba. Miran-Sah birodalmát érintette ez elsősorban. Ahmed-Dzselaír 1405-ben visszafoglalta Bagdadot, 1406-ban pedig Kara-Juszuf, a „fekete-kos” (kara-kojunlu) turkmén törzsszövetség főnöke tért vissza Dijarbekrbe Egyiptomból, ahova Timur elől menekült. A „fekete-kos” turkmén törzsszövetség főnökei kezdetben Dijarbekr környékén vetették meg a lábukat. Az a támogatás, amit épp I. Bajesid ozmán szultán nyújtott Kara-Juszufnak, volt az egyik kiváltó oka Timur nagy támadásának és az 1402-es ankarai török vereségnek. Kara-Juszuf 1408-ban legyőzte Miran-Sahot, és visszafoglalta az egykor már birtokában levő Azerbajdzsánt. Ahmed-Dzselaírt is legyőzte két évvel később, s hatalmát így Irakra is kiterjesztette.

A keleti timurida birodalom Sah-Ruh halála után a hanyatlás és feldarabolódás képét mutatja, noha Herat, a keleti timuridák fővárosa épp ebben a hanyatló korszakban fejlődik az izlam kultúrájának kiemelkedő központjává. Ebben az utolsó timuridáknak nagy szerepük volt, mert nemcsak mecénásai, de sokszor művelői is voltak a tudománynak, irodalomnak.¹

Míg a keleti timurida birodalom lehanyatlott és fokozatosan feldarabolódott, a nyugati területeken Kara-Juszuf utóda, Dzsehan-Sah egyre nagyobb területeket hódított meg. Az ő birodalma is olyan ingatag képződmény volt azonban, mint Timuré. 1467-ben Uzun-Hasszán, a „fehér-kos” (ak-kojunlu), törzsszövetség főnöke megrohanta és legyőzte Dzsehán-Sahot. Uzun-Hasszán (1453—1478) törzsszövetsége székhelyéről, Dijarbekrből kiindulva először Armeniában vetette meg a lábát. Felesége, Katalin az utolsó trapezunti császár unokahúga volt. A „fehér-kos” törzsszövetség már korábban is hosszú harcokat vívott a „fekete-kos” törzsszövetséggel, amelynek tagjai ugyanúgy síták voltak, mint a perzsa állam igazi megteremtői, a Szefevidák (1502—1722). Uzun-Hasszán és törzsszövetsége a sunnát képviselte, mint az ozmánok. Hódításai miatt azonban épp az ő idejére esett az első nagy összecsapás az ozmánok és az Uzun-Hasszán uralma alatt álló Perzsia között. Ennek a háborúnak bonyolult diplomáciai előzményei voltak. Bizánc elfoglalása után a pápaság kereszteshadjáratot sürgetett a török ellen. Amikor az egykori német- és magyarországi legátus, Enea Silvio Piccolomini lett a pápa (1458—1464), a kereszteshadjárat előkészítésének támadt is bizonyos visszhangja. Eleinte széles szövetséget akartak létrehozni. A német császáron, magyar királyon, itáliai fejedelmeken kívül be akarták vonni a lengyel királyt, az albánokat, a karamán emírt, sőt még a krimi tatárokat is. Rövidesen azonban mindenki visszakozott. Velence tartott ki legtovább, amelynek adriai támaszpontjai a török előtörése miatt egyre szorongatottabb helyzetbe kerültek.² A doge a kisázsiai keresztény fejedelmeket is felszólította a hadjáratához való csatlakozásra. A georgiai fejedelmek hajlandónak is mutatkoztak bekapcsolódni. Főleg ők hívták fel Velence figyelmét a még fennálló trapezunti császárságra és Uzun-Hasszán fejedele-

¹ *Mohamed Mustafa*: Persische Miniaturen (Werke der Behzad-Schule aus Sammlungen in Kairo). Baden-Baden, 1959. 5. l.

² *Nicolaie Jorga*: Geschichte des Osmanischen Reiches. (Nach den Quellen dargestellt.) Gotha. 1909. II. k. 97. l.

lemre, aki — mint láttuk — rokoni kapcsolatban állott a trapezunti Komnenosokkal.

Trapezunt, Kisázsia szigetként álló görög császársága, a XV. században már alig, hogy létezett. Belső harcok, trónviszályok dúlták. Fennállását a török kegyének köszönhette, amelyért évi harácsot fizetett. Egyszer az ardebili sejk, máskor az amasiái törökök már meg is szállták rövid időre. Amikor később Uzun-Hasszánal létesített dinasztikus kapcsolatot, megpecsételődött a sorsa.

A törökök és Uzun-Hasszán között már 1460 körül megkezdődtek az ellenségeskedések. Uzun-Hasszán Kisázsia keleti részén tett hódításai révén közvetlen szomszédságba került a török birodalommal.

A török 1461-ben nagy erővel Kisázsia ellen fordult. Isfendiar tartományt, amelynek Sinope volt a fővárosa, szandsákká alakították. Isfendiar fontosságát fémbányái adták, amelyek jól jövedelmeztek. Ezután Trapezunt ellen fordultak. Trapezunt komoly ellenállást nem tudott tanúsítani, bár ostroma egy hónapig tartott. Lakosságát részint Istambulba vitték el iparosoknak, másrészt rabszolgának hurcolták el.

Uzun-Hasszán még nem avatkozott be Trapezunt elfoglalásába. A karamaniai események azonban tovább élezték az ellentéteket közte és a törökök között. A karamaniai emíri család hatalmi viszályaiba ugyanis Uzun-Hasszán már beavatkozott. A törökök megjelentek, s 1465-ben szandsákká alakították Karamaniát. Az események ezután gyorsan követték egymást. 1467-ben Uzun-Hasszán — mint már említettük — legyőzte Dzsehán-Sahot, s ezzel Nyugat-Perzsia ura lett. Dzsehán-Sah fia a keleti timurida birodalomtól kért segítséget. Miután ezt is legyőzték, Uzun-Hasszannak egész Perzsia és Mezopotámia is a birtokába került. Most már a kisázsiai területen is érvényesíteni akarta hűbérúri jogait. Velence, Magyarország és a pápaság is biztatta. Neve egyre ismertebb lett Európában.

1471-ben Velence követet küldött Perzsiába, hogy a közös haditervről tárgyaljanak. Ez volt az első velencei követ Perzsiában. A követ hamarosan visszatért, sőt perzsa követ is érkezett vele. A Signoria még ugyanebben az évben jelentős fegyverszállítmányt is útnak indított Perzsia felé. Ez a szállítmány azonban, amely ágyúkból, puskákból és megfelelő munícióból állott (200 puskás is kísérte tisztjeikkel együtt), csak Ciprusig jutott el.³

1471 végén megindult a háború. A harcok kezdetben Timur napjainak katasztrófáját kezdték felidézni a törökök számára. A külön operáló török csapatok egymásután szenvedtek vereséget. II. Mohamed szultán e vereségekről mitsem tudva nyomult előre a derékhaddal. 1473. augusztus 10-én Ersindchantól északra találkozott a perzsa fősereggel. Az ozmán tüzérség eldöntötte a csatát. A perzsák rövidesen menekültek.

A következő évben a törökök eredményesen védték a határokat, sőt kisebb hódításokat is végeztek. Velence hiába próbálkozott új törökellenes szövetségről tárgyalni. II. Mohamed ázsiai győzelme megszilárdította a török tekintélyét. Uzun-Hasszán 1478-ban bekövetkezett halála után kelet felől egy ideig senki sem fenyegette a törököt, mert Uzun-Hasszán birodalma, mint a korábbi iráni birodalmak is, felbomlott. Velence is megkötötte a Portával a számára

³ N. Jorga i. m. 165. l.

nagy veszteségeket hozó békét (1479), amely lezárta az első velencei-török háborút.

A török számára csak a XV. század legvégén vált újra fenyegetővé a kis-ázsiai helyzet. 1499-ben népi felkelés robbant ki Anatóliában. Az egyik pasát 12 szandsákbéggel együtt szétverték a felkelők.

Az előzmények megértéséhez tudnunk kell, hogy az elégedetlenség állandóan izzott a jórészt törökök lakta Anatóliában. Az emírátusok felszámolásával, a török szandsákrendszer kiterjesztésével sok paraszt lett a szpáhik alattvalója. Anatóliában viszont sok szabad paraszt és vándorló pásztor lakott, akik ellenszenvvel nézték az új rendszert. Az egykori tekkei emírség területén lépett fel az az egyszerű török is, aki Sah-Kuli (az uralkodó szolgája) néven rövidesen messze földön híressé vált. Sok dervis került a befolyása alá. Eleinte állítólagos jámbor élete vonzotta hozzá a tömegeket. Kolostort alapított, amelyet a parasztok ezrei kerestek fel és támogattak adományaikkal. Rövidesen politikailag is tevékenykedett. Lángoló szavakkal beszélt az ozmán uralom szükségyszerű végéről, az isteni rendelés folytán neki adott kardról, s az igazak Allah szerinti elközelgő birodalmáról. Szpáhik is csatlakoztak hozzá. A felkelés kirobbant, győzelmeket arattak. Megverték az anatóliai beglerbéget is, s az elfogott beglerbéget karóba húzták. Megszállták Kiutahiat.

A parasztháború egész Anatóliát elborította. A törökök új csapatokat vetettek be. A felkelők vezérkara végül perzsa területre menekült, ahol híveik voltak.

Sah-Kuli hívei „szúfik”-nak, vagy „kisilbasik”-nak nevezték magukat vörös turbánjuk után. Az ozmánok fővege fehér volt.

„Vörösejűek”-nek nevezte magát az a katonai szervezetű, vallásilag fanatizált perzsa politikai csoport is, amelyet hasonló eszmék fűtöttek, mint az anatóliai felkelőket. Ez a szervezet a Kaspi-tenger déli partján lakó hét turkmén törzs között jött létre.⁴ Elükön egy sahnak címzett próféta állott, Ismail. Ez az Ismail sah vezette politikai alakulat új fordulatot jelentett az ozmánok ázsiai politikájában.

Ismail apja Haidar, vagy Szefti Ardabilben lakott, s már ő is próféta hírében állott.⁵ Állítólag maguk az ozmánok is támogatták kezdetben. Haidarhoz maga Uzun-Hasszán adta oda feleségül a trapezunti hercegnőtől született lányát. Ismail anyja révén kétszeresen is uralkodói családból származott, s Uzun-Hasszánnal való rokonsága miatt is igényt tartott a Perzsiá feletti uralomra.

Uzun-Hasszán után fia, Jakub lett a tebrizi trón örököse. Rövidesen bekövetkezett halála anarchiát idézett elő Perzsiában, amelyet Ismail ügyesen kihasznált. Mint a Tebrizben üldözött sítizmus védelmezője lépett fel. Fanatizált sítáival, akiknek tizenkéthajtásos vörös turbánja az Alitól leszármazott 12 imámra utalt,⁶ elindult a hatalom megszerzésére.

⁴ Carl Brockelmann: Geschichte der islamischen Völker und Staaten. München 1943. 287—288. l.

⁵ Az ő neve után kapta az új dinasztia a Szeifevida nevet. A keleti országok újkori története. Szerk. I. M. Rejsznyev és B. K. Rubcov. Budapest 1955. 83. l.

⁶ Jacques Pirenne: Les grands courants de l'histoire universelle. Neuchatel 1947. II. k. 317—318. l.

A síták csak Mohamed unokaöccsének és vejének, Alinak leszármazottait, az imámokat ismerték el kalifáknak és a próféta örököseinek. Bár a IX. században a 12. imámmal kihaltak Ali egyenesjogú leszármazottai, a síták szerint a 12. imám nem halt meg, csak elrejtőzött, s valamikor diadallal fog visszatérni. Ő a máhdi, „az idő

Amikor rejtkehelyéről, Dzsilanból felkerekedett (1499), alig volt 300 embere. A ksilbasik száma rohamosan nőtt, pedig se zsoldot, se címet nem kaptak kezdetben. Birtokot se ígértek nekik. Ismail ksilbasiaiának politikai rendszere teljes ellentéte volt annak a rendszernek, amit az ozmán birodalom képviselt. Épp ez biztosította a mozgalom kezdetén a széles tömegeket. A síta csapatok mindenütt olyan pusztításokat végeztek, amit még a rideg, megfélemlítő politikai elgondolás sem indokol. Tebriz bevételkor Ismail kiásatta nagybátyja, Jakub csontjait is, és elégettette. Tebriz után Sirazt foglalta el.

Így jött létre 1500-ban a Szefevidák sajátos nemzeti karakterű állama Perzsiában (1500—1722), amely főleg kezdetben szélsőséges síta-ideológia alapján állott.⁷

Perzsia a Szefevida-dinasztia hatalomra kerülésekor olyan népek és törzsek konglomerátuma, amelyek mind etnikailag, mind pedig gazdasági-társadalmi fejlődésük szintjében különböznek egymástól. Északon turkmének, tadzsikok, nyugaton örmények, azerbajdzsániak, grúzok, középen és délen perzsák; keleten afgánok éltek. Bár a timurida birodalom idején is fejlett iparú és kereskedelmű városai voltak (Herat, Tebriz), a lakosság jó harmada, főleg északon és délen patriarchális-feudális viszonyok között élő nomád törzsekből állott. E törzsek között azonban nem voltak már meg a régi vérségi kötelékek, hanem katonai-politikai célból létesült szövetségek voltak. Ilyen alakulat volt az a főleg nomád turkménekből és azerbajdzsániakból létrejött két fanatikus ksilbasi törzs is, amelynek sítai Ismailt, a dinasztia alapítóját hatalomra segítették. A ksilbasik törzsei a káni kizsákmányolással szembe forduló nomád elemekből állottak, bár a többi törzseknél a patriarchális viszonyok sokáig leplezték a felső réteg (agajanok, ris-szefidanok) egyre erősödő kiváltságos helyzetét. Ismail kezdetben a sunnita papság nagy birtokainak konfiskálásával nyerte meg e nomád elemeket, de támogatója volt az örmény és azerbajdzsáni iparos-kereskedő elem is, amely a törökök keleti hódításaiban gazdaságilag veszélyeztetve volt.⁸ Ismail hódításaival a törzsi arisztokráciát is megnyerte, s ez a kezdeti radikális jelleget feudális konszolidációvá alakította.

Egyes nyugati szerzők a korai Szefevida-állam nomád jellegét hangsúlyozzák. Ismail vándorló udvaráról beszélnek, s arról, hogy a parasztok helyzete részben a föld bősége, részben a transhumance nomád viszonyok nyújtotta szökési lehetőségek miatt is, viszonylag kedvező volt.⁹ Ezt a kedvező helyzetet a XVII. századra is kiterjesztik. Vannak olyanok is, akik szerint Perzsiában sohasem alakult ki olyan arisztokrácia, amely az uralkodót korlátozni tudta volna. Ezek a Szefevida-dinasztia nemzeti- és a régi achaimenida idők hagyományait felélesztő teokratikus jellegét abszolutizálják.¹⁰ Amikor viszont helyesen emelik ki, hogy I. Abbasz az uralkodói hatalmat világi jellegre redukálta, elismerik, hogy a sah ezzel azt a politikai célt akarta elérni, hogy

ura”, „az eljövendő”. Az elrejtett és visszatérő 12. imám eszméje végighúzódik az iszlám egész történetén. A múlt század 1880-as éveiben Mohammed Ahmedet, a szudáni felkelés vezérét is máhdinak tartották a hívei. (Sik Endre: *Historie de l'Afrique noire*. Budapest 1961. 360—362. l.)

⁷ *Vszemirnaja Isztorija* IV. k. Moszkva 1958. 557—559. l.

⁸ Uo.

⁹ *Histoire générale des civilisations*. IV. k. (Les XVIIe et XVIIe siècles) Paris 1956. 479—481. l.

¹⁰ *William S. Haas*: Iran. New York 1946. 97—98. l.

megszabaduljon a testőrséget monopolizáló ksilbasiktól és híveiktől, akik „uralkodói szabadságát korlátozták.”¹¹ Elfogadható viszont bizonyos mértékben az a megállapításuk, hogy a Szefevidák államának a dinasztia idegen eredete ellenére is „nemzeti” jellege volt. A kérdés sokkal bonyolultabb, hogysem gazdasági és társadalmi forrásanyag nélkül elemezhetnénk. Túlzottnak látszik az a beállítás is, hogy az achaimenida és szasszanida tradíciókat megőrizte a városok lakossága.¹² A perzsa kultúra vonatkozásában viszont van bizonyíték erre a megállapításra. A herati miniaturák között szerepel az achaimenida tematika is. A herati Behzad pályafutása, aki a Szefevidák tebrizi udvari könyvtárának és könyvművészeti iskolájának igazgatója lett, világosan példázza, hogy a Szefevidák mennyire értékelték és támogatták a már a timurida korszakban is meglévő régi perzsa kulturális hagyományokat.¹³ Fennmaradt tehát az uralkodói hatalom régi teokratikus achaimenida eszméje, amelynek a Szefevidák sitizmusa új színezetet adott. Az ideológia és kultúra nemzeti jellegének fontossága a Szefevida perzsa államban főleg akkor válik szembevetővé, ha mint Jacques Pirenne is, a szomszédos ozmán birodalommal hasonlítjuk össze. Elfogadhatónak látszik az a beállítás, hogy amíg az ozmánok a mongol államszervezési módszerek alapján építik fel a meghódított népeken önkényesen uralkodó birodalmukat, a kultúra terén pedig alig produkálnak valamit, a Szefevida állam bizonyos nemzeti jelleggel bír, s magas kultúrája az ókori hagyományokat eleveníti fel.¹⁴

E „nemzeti” jelleg viszont nincs ellentétben azzal, hogy — amit a nyugati szerzők különben vitatnak — a feudális viszonyok erősödése Perzsiában is azt eredményezte, hogy a törzsek emírjei és felső rétege (agájának) nagy földbirtokokhoz jutottak. A többségben levő sahi birtokok mellett megvannak tehát a hűbérbirtokok. Két fő formája: a tiul és a szoürgál. A tiulok tisztségekkel kapcsolatosak, személyi jellegűek. A szoürgál immunitásos öröklődő birtokok. A XVII. századtól a tiul az általánosabb forma. A síta papság is nagybirtokokhoz jutott, s ezek a birtokok a török vakufokkal ellentétben a káni-emíri birtokokkal vetekedtek.¹⁵

A parasztok faluközösségekben éltek a sahi, vagy más birtokokon. A közösségi földek elvétele miatt földtelen paraszti réteg is kialakult, akik a kincstártól, vagy a nagybirtokosoktól béreltek földet. A bérllet súlyos volt, mert a termés harmadával adózó paraszttal ellentétben a bérlők a termés háromnegyötödét fizették.

Ismail (1500—1524) perzsa állama folytatta hódításait. Rövidesen elfoglalta Transzoxániát és Korassant. 1510-ben legyőzte Seibani-kánt, az üzég birodalom uralkodóját is. Ellenfelének holttestét feldaraboltatta, fejét a szultánnak, jobb kezét pedig az egyiptomi mameluk uralkodónak küldte el. Bevette Bagdadot. Mint Uzun-Hasszán és az utolsó trapezunti császár rokona, az ozmán birodalommal szemben is hatalmi igényei voltak. A Sah-Kuli féle felkelést követően egyre éleződtek a perzsák és a törökök közti ellentétek. A ksilbasik betörték Trapezunt környékére, az ozmánok pedig üldözni kezdték a sitákat.

¹¹ Uo. 26. old.

¹² *J. Pirenne*: i. m. 317. l.

¹³ *Mohamed Mostafa* i. m. 6. l.

¹⁴ *J. Pirenne*: i. m. 319. l.

¹⁵ A keleti országok újkori története. Szerk. I. M. Rejsznyer és B. K. Rubcov. Budapest 1955. 87. l.

A perzsa szúfik veszedelmes állama ellen azonban csak I. Selim szultán (1512—1520) lépett fel. A Szefevida-állam, mely Ismail óta feudális irányban konszolidálódott, egyre jobban fenyegette Anatóliát. Az 1514-es háború 1514. augusztus 23-án a caldirani síkságon (Tebriz és az Urmia-tó között) a perzsák vereségével végződött. A török tüzérség most is eldöntötte a csatát. A szultán bevonult Tebrizbe is, ahonnan 700 kézművest vitt magával Istambulba. A színes fajánsz széleskörű elterjedése a töröknél a perzsa iparművészek áttelepítésével függ össze. Egyidejűleg nagyméretű sítáuldozás következett Kisásziában. A kivégzettek, bebörtönzöttek számát 40.000-re becsülték. — Részben ezek az üldözések robbantották ki az 1514-es háborút, bár utána is folytak. A török-perzsa harcok guerilla háború formájában Ismail haláláig (1524) tartottak.

Ismail fia, Thamasph sah korában (1524—1576), amely Szoliman uralkodása idejére esik (1520—1566), Perzsia általában majdnem mindig defenzívában volt a törökökkel szemben, mégis sokszor lekötötte keleten a török katonai erőket. A Porta a sunnita üzbégek és turkmén fejedelmeket bujtogatta Perzsia ellen. Szoliman 1534-es hadjárata nagy sikereket eredményezett ugyan, de hódításai közül csak Bagdad és Mezopotámia elfoglalása volt tartós. Tebrizé csak átmeneti jellegű volt, mert a perzsák rövidesen visszafoglalták.

A XVI. század közepén egyre fontosabbá válik a török birodalom számára a perzsa kérdés. Eddig, ha időnként fel-felbukkanó veszedelmet jelentett is a perzsa állam, a jobban centralizált, fölényben levő hadsereggel rendelkező török birodalom viszonylag könnyen elbánt a keleti ellenséggel. A török társadalom és állam válságának csírái már a XVI. század közepén jelentek Szoliman birodalmában, s Kisázsia földje egyre labilisabbá kezdett válni. — Mindenesetre a XVII. század elejéig nagy vereségek még nem érték perzsa részről a törököket.

A XVI. század közepén a Szefevidák Perzsiája gazdaságilag is megerősödött. A városokban sok iparág szinte iparművészi fokon virágzott. A hatalmasra duzzadt török birodalom az adókra, katonai szolgálatra vonatkozó kíméletlen törvényeivel, erős centralizáltságával még gyűlöletesebbé vált Kisázsia keleti részének népei között, mint a XV. század végén, amikor a török szádsákrendszer teljesen bevezették Kisásziában.

A kisázsiai szeparatizmushoz közelebb állt a Thamasph-féle perzsa birodalom, ahol közel 50 hűbéres fejedelem csaknem teljes függetlenségben élt.¹⁶ Ez természetesen nagy gyengéje is volt a perzsáknak. Különösen a kisázsiai parasztok szimpatizáltak a perzsákkal.

A török-perzsa ellentéteket Elkas-Mirza perzsa hercege problémája élezte ki újra, aki a sahhal szemben vereséget szenvedett, s török területre menekült. A szultán barátként fogadta, s 1548-ban, amikor hadjáratot indított Perzsia ellen, Mirza herceget támogatta. Aramont francia követ 300.000 főre becsülte Erzerumban a szultán Perzsia ellen vonuló seregét.¹⁷ A tevék 300 ágyút vontattak, amelyeknek döntő szerepük volt eddig is a tüzérséggel nem rendelkező perzsák elleni harcokban. Szoliman e hadjárata alkalmával felhasználta azokat a perzsákat is, akik összeütközésbe kerültek a sahhal. Sírwan parancsnokának perzsát tett meg, az elfoglalt Tebrizt pedig védencének, Mirza hercegnek adta.

¹⁶ N. Jorga: i. m. III. k. 234. l.

¹⁷ Uo. 120. l.

A perzsák döntő ütközetbe nem bocsátkoztak, hanem visszavonultak a törökök elől. Ezt a taktikát a későbbi háborúkban is sikerrel alkalmazták. — Az 1548—49-es perzsiái török hadjárat nagyrészt múltó eredményeket hozott. Tebrizt újra visszavették a perzsák.

Az 1551—52-es háborúban a perzsák értek el kisebb eredményeket. Több török határerődött megtámadtak és felgyújtottak.

Az 1554-es török hadjárat, amelyet szintén személyesen vezetett a szultán, már eredményekkel járt. Jelentős erődöket foglaltak el (Naksivan, Erivan). Az 1551-ben megkötött béke mégis változatlanul hagyta a határokat.

Az erőviszonyok lassú változásának jele volt, hogy amikor Szoliman lázadó fia, Bajesid négy fiával a perzsa sahhoz menekült, Thamaszp megtagadta kiadását. Így adta vissza a kölcsönt Elkas-Mirza támogatásáért. Szoliman alkudozni kényszerült, s 400,000 aranyat fizetett azért, hogy saját hóhéra Perzsia földjén megfojthassa a lázadó herceget.¹⁸

A III. Murád (1574—1595) uralkodásának első éveiben kitörő új perzsa háború nagyon kemény próba elé állította a török hadsereget. A XVI. század végén már megnyilvánulnak a török birodalom válságának bizonyos jelei. Természetesen már előbb kezdődött mind a válság, mind a hanyatlás, amit a XVII. század eleji nagy hanyatlás idején a török államférfiak is észrevettek. Kocsi-Bej IV. Murad szultán korában (1623—1640) híres memorandumában, a Riszaleban nemcsak államférfiúi rátermettségről, de jó történelmi érzékről is bizonyóságot tett, amikor a XVI. század közepén, az öreg Szoliman korszakának kormányzati változásaiban látta a hanyatlás csiráit.¹⁹

A hanyatlás okainak megítélésében nemcsak a kortársak véleménye oszlott meg, hanem századunk elejének európai- és török történészeié is. — Kocsi-Bej a maga idejében eléggé történetiségében látta meg ezeket az okokat. C. Sax például a török hanyatlásával kapcsolatosan helyesen állapítja meg, hogy Lepanto (1571) nem jelzi még a hanyatlást, viszont túlértékeli kissé Szokoli Mohamed nagyvezír szerepét, akinek a működése a perzsa háborúra is hatott, s akinek a halálát a hanyatlás kezdő dátumának veszi; főleg Dsevdet török történetíró megállapításai alapján.²⁰

Az 1578-ban kezdődő és az 1590-es békével záródó török-perzsa háborúk már a mezőkeresztes csatát megelőzően is feltárták a török mély válságát. Perzsia nem akart háborút. A török vezérek azonban úgy vélték, hogy a Thamaszp halálával Perzsiában kiújuló anarchia meghozta az időt a keleti ősellenesség megsemmisítésére, a „feltálatl kalács felvagdalására”.²¹ A perzsák ebben az időszakban békét akartak, mert kereskedelmük nagyon fellendült, s Európa felé irányuló kereskedelmüknek a török kézen levő Szíriában Aleppo volt a legfontosabb elosztó központja. Hiába akarta Velence Thamaspot 1570-ben rávenni arra, hogy bekapcsolódjon a ciprusi háborúba (1571—1574). A sah ragaszkodott a törökökkel 1567-ben megerősített békéhez. Bár Perzsia jövedelmei nem voltak túlságosan nagyok (3 millió dukátra becsülték), mégis a XVI. század végén gazdaságilag fellendülést mutatott. A perzsa kiviteli cikkek közt első helyen a selyem állott. Ennek évi értéke csak Aleppóban 350,000 dukát

¹⁸ Uo. 132. l.

¹⁹ I. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. k. 387. l.

²⁰ Carl Ritter von Sax: Geschichte des Machtverfalls der Türkei. Wien 1913. 39—40. l.

²¹ N. Jorga: i. m. III. k. 236. l.

körül volt. Fontos volt még a fűszerek, a mosusz, rebarbara stb. kivitele is, bár a selyem mellett jelentéktelenebb. (Aleppoi értéke kb. évi 40,000 dukát.) A velenceiek Perzsiába vitt árúinak aleppoi értéke is 350,000 dukát körül mozgott. Igen fontos kiviteli cikke volt még Perzsiának a szőnyeg, a chorassani nemez és a tarka vásznak.²²

Perzsia és a török közt természetesen csak átmeneti jellegű lehetett a béke. Marcantoni Barbaro portai velencei követ már 1573-ban jól jellemezte a Porta perzsákhoz való viszonyát, amikor hangsúlyozta, hogy bár békében élnek, a perzsa a török leggyűlöltebb ellenfele. Nemcsak a múltbeli háborúk, de a perzsák jelentős katonai ereje és a hosszú közös határ miatt is. Jól látta azt is, hogy a perzsák vallási okok miatt is rettegettek az oszmánok szemében, mert sok ázsiai török tartomány lakossai mint síták azonos hitűek a perzsákkal, bár titokban tartják ezt a törökök miatt. Felhívta a figyelmet arra is, hogy az európaiaknak a perzsákban szövetségest kell látniok.²³

Az 1576-os perzsa követséget, amely az új szultánnal, III. Muraddal meg akarta erősíttetni a korábbi békét, s meg akarta adni a szultánnak járó tiszteletet, még nagy pompával és ünnepélyesen fogadta a Porta. De amikor Perzsiában véres anarchia után Thamasz sah megvakított legidősebb fia, Mohamed Chodabende lett a sah, aki természetesen nem tudott eleget tenni a kormányzásnak, a törökök elérkezettnek látták az időt Perzsia meghódítására.

A véres háborúk során többször is fellázadtak egyes török csapatok, amire a fegyelemhez szokott törököknél korábban nem volt példa. — Igaz, mindjárt a háború első évében óriásiak voltak a veszteségek. Csak a csildiri csatában, a hadjárat kezdetén 18 szandsáknyi erőt vesztett a török. Szokatlanul nehéz volt a terep is. Rossz volt az élelmezés, nehezen gyűlt össze már a hadjárat megindításakor a pénz is.²⁴ — A rossz élelmezés és utánpótlás különben általános jellemzője volt az egész háborúnak. Már 1578 végén is az éhhalál fenyegette a kifáradt, győztes török csapatokat. — Új vonás volt az is, hogy amikor szintén az 1578-as évben, amely pedig győzelmi sorozatot hozott a törököknek, épp az éhség miatt nem akartak tovább menni a csapatok, s magassabb parancsnokok is a lázadó janicsárok mellé álltak. Sajátosan motiválta a hadjáratokat a vezírek versengése is a nagyvezírségért. Ez különösen Szokoli halála (1579) után volt érezhető. Sinan például 1580-ban lényegében csak katonai könsétát tett Perzsiában, mert csak a nagyvezírség érdekelte, pedig ő komoly erősítéseket kapott a Portától. Jellemző, hogy a divanban csak később vonták felelősségre, amikor utóda, Ferhad már ugyancsak érezte, mint új seraskir az ő mulasztásait. — Ferhad is kudarcot vallott, 1585-ben mégis vele váltották le Cigalát, a negyedik seraskirt. Bár Ferhad győztesen fejezte be a véres háborút, ebben nagy szerepe van annak is, hogy az események: az üzbégek támadásai, véres belvillongások a perzsáknál stb. kétségkívül a törökök kedveztek. — Csak a divanbeli áskálódásokkal meggyarázható Mustafának, az első seraskirnak a leváltása 1579-ben, aki nemcsak a régi fegyelemmel vezette a háborút, leküzdve a nagy kezdeti nehézségeket, de személyes példamutatásának is nagy része volt a kivívott győzelemben.²⁵

²² *Johann Wilhelm Zinkeisen: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa.* III. k. Gotha. 1855. 568. l.

²³ *J. W. Zinkeisen: i. m. 567. l.*

²⁴ *N. Jorga: i. m. 237. l.*

²⁵ *Uo. 239. l.*

Az 1590-es béke a töröknek juttatta Sirwant, Georgiát, Tebrizt és a karadaghi tartományt. A nagy területi nyereségek azonban sehogysen voltak arányban az értük hozott nagy áldozatokkal. A roppant kiadásoktól eltekintve, az embervesztéseket már 1586-ban 600,000-re becsülték, s a hadjárat végén csaknem megközelítette az egymilliót.²⁶ Az adatok természetesen kortársi túlzásnak tekinthetők, de jól tükrözik a nagy emberáldozatokat. — A meghódított területek kormányzati költségeinek csak kis részét biztosították a csekély és hozzá még bizonytalan bevételek. Zinkeisen is leszögezi, hogy találó volt a kortársak megállapítása, Perzsia az volt a töröknek, ami Németalföld és Candia a spanyoloknak, illetve Velencének.²⁷ — Bár kiosztandó timár akadt volna bőven, nem akadt vállalkozó. Az idetelepített szpáhik jóformán nem találtak embert, aki megművelte volna földjeiket. A szpáhiknak arra is alig jutott a timárok jövedelméből, hogy kellő számú lovat tudjanak tartani. A területek fenntartása így a kincstárat terhelte, abból pedig kevés került ide a korrupció elharapódzásának időszakában. Az idetelepített szpáhik asszonyaikkal, gyerekeikkel, meg a janicsárok valójában önmagukért való kaszt voltak csak itt. A helyi lakosság, mint a jövedelmek is, teljesen megbízhatatlan, kiszámíthatatlan volt. Nem mentek ritkaságszámba a katonai felkelések sem.

Így lett a perzsa határ a hatalmas török birodalom legebezhetőbb pontja, s amikor I. Abbasz sah idején (1587—1629) a török újra háborúba keveredett Perzsiával, az európai hatalmak abban bíztak, hogy megsemmisül a birodalom, mert amilyen szívósan a perzsák harcoltak, nyugaton is egyre keményebb ellenállásba ütközött a török. A 13 évi bizonytalan béke (1590—1603) után kitört perzsa háború szoros kapcsolatban volt a magyarországi háború alatt kitört ázsiai felkelésekkel, amelyek a legveszélyesebbek voltak a török birodalom eddigi felkelései között. Amíg Ázsiában nyugalom volt, s szilárd volt a török kormányzati rendszer, az üzbégektől szorongatott sah nem gondolatott a törökök elleni háborúra.

A tizenötéves háború viszont teljesen válságba sodorta a török kormányzati rendszert. Gazdasági, társadalmi, katonai válság szinte egyszerre jelentkezett. A dunai onszágok adója vagy elmaradozott, vagy alkalmoszerűen küldött kisebb összegekkel pótolták. A birodalom bevételei alig érték el a 8 millió dukátot. Fokozatosan hanyatló tendenciát mutattak, végül 5—6 millióra csökkentek. A bevételek egyharmadát a szultán, másik harmadát a vezírek vették igénybe. A pénzt már a XVI. század legvége előtt is rontották, hígították, utána méginkább. A pénz annyira elértéktelenedett, hogy végül 1 dukát 400 aspert ért. — A készleteket, segélypénzeket elsikkasztották. A harácsot egyre emelték (40 aspertről 1, majd később 2 dukátra). Egyidejűleg a többi adókat is fokozták.²⁸

A hatalmi válság egyik legfőbb, nagyrészt gazdasági gyökerű tünetéről, a szpáhi-rendszer csődjéről Aini, I. Ahmed (1603—1617) pénzügyi főbiztosa tájékoztat: „A legtöbb szpáhi — mondja — megtagadja manapság a szolgálat teljesítését. A hadjáratokon, ahol pedig katonai szolgálatról lehet csak szó, 10 szpáhi közül egy ha megjelenik, s a megjelentek is a birtokok jövedelmén veszekednek.”²⁹ Ugyancsak ő állapítja meg mint tény, hogy olyan szandsák

²⁶ J. W. Zinkeisen: i. m. 579. l.

²⁷ Uo. 580. l.

²⁸ N. Jorga: i. m. 227—228. l.

²⁹ J. W. Zinkeisen: i. m. 165—167. old.

amelyben 100 szpáhi volt, 15 lovast is alig állít már ki.³⁰ Ázsiában éltek elsősorban azok a szpáhik, akiknek a timárja alig jövedelmezett valamit. Ilyen előzmények után érthető hogy a katonai hűbérrendszer elvesztette régi összetartó erejét. — Az a kemény szigor, amellyel Cigala nagyvezír a keresztési csata után az első-sorban ázsiai csapatokat büntette, hozzájárult a lázadásra kész Anatólia felkeléseinek kibontakozásához. — Hogy a bajok ennél sokkal mélyebben gyökerestek, már vázoltuk. A válságjelenségek szorosan kapcsolódtak az elnyomott tömegek tarthatatlan helyzetéhez.

Már a XVI. század végén egész sor ázsiai felkelés tört ki Karamaniában, Jemenben, Basraban, Bagdadban, Aleppóban, Georgiában. Az 1599-es Kara Jazids-Deli Hasszán féle felkelés volt ezek között a legnagyobb és legveszélyesebb, mert ez ragadta magával leginkább a népi tömegeket. Nem feladatunk e felkelések történetének vázolása, de meg kell állapítanunk azt a tényt hogy a Porta nem mindig tudta ezeket leverni, hanem alkudozni kényszerült a felkelő vezérekkel. Deli Hasszán esete jól rávilágít erre, akit boszniai pasává, végül pedig Temesvár pasájává neveztek ki. — Hasonló történt a perzsa háborúk kellős közepén a XVII. század első felében Erzerumban Abasa pasával is, akinek felkelése pedig jelentős török erőket kötött el, s megkönnyítette Abbasz sah 1623-as bagdadi győzelmével kezdődő hódításait.

A török birodalomnak ez a válsága, hadszervezetének hanyatlása rendkívül közelről érintette Perzsiát. A katonai felkelő vezérek a perzsa határ közelében működtek, s ezt a körülményt a sah nem hagyhatta kihasználatlanul.

A perzsa állam I. Abbasz idejében fejlődése tetőpontjára jutott. Beszéltünk már arról a lényegesen új vonásról, amelyet Abbasz politikája az uralkodói hatalom teokratikus jellegétől való megfosztását illetően képvisel.³¹ A sah célja a központi hatalom megerősítése volt. Ezt szolgálta a sahi birtokok megnövelése, az ipar, a kereskedelem fejlesztése és az új hadsereg is. A feudális arisztokráciával szemben a kisbirtokos hűbéresekre és a városok kereskedő elemeire támaszkodott. Szakított a kisilbasikkal, dinasztija régi támaszaival. A kisilbasi felső réteg kiváltságai többször is a törzsek lázadásaihoz vezettek. Ez a réteg, mint már említettük is, monopolizálta a hadsereg és az állam vezetését. A sah egyre ritkábban nevezte ki őket magas tisztségekbe. Nagy birtokokat nem adományozott nekik. A „sah seven” (a sah szolgálói) gárda létrehozása épp a kisilbasik ellen irányult. E gárda tagjait az összes törzsből toborozták. A kisilbasi csapatok létszámának csökkentése 80,000-ról 30,000-re mutatja ezt a nagy katonai reformot.³² A sah 130,000 főt kitevő, tüzérséggel is ellátott zsoldos és részben állandó hadserege háttérbe szorította a régi törzsi alakulatokat, s fontos támasza volt a központi hatalomnak.

Az azerbajdzsáni és turkmén kánok ellenszenvvel nézték az új politikát és fellázadtak ellene. A krónikák szerint a sah a kánok felét legyőzte, s birtokaikat a sahi birtokhoz csatolta. A birodalom tartományai élére új serege parancsnokait nevezte ki kormányzóknak. Központosító politikája nem tudta teljesen megsemmisíteni a kánok hatalmát. Ezek közül néhányan továbbra is hatalmasak maradtak. A gilani kán Istanbulba követet is küldött. Az azerbajdzsáni zulkadar törzs kánjainak székhelye, Siraz, Abbasz új fővárosával, a Kaz-

³⁰ Uo.

³¹ W. S. Haas: i. m. 26. l.

³² J. Pirenne: i. m. 524—525. l.

vint felváltó Iszfahánnal is vetélkedett iparban, kereskedelemben, kultúrában.³³

Abbasz központosítási politikájában fontos szerep jutott az iparos-, de különösen a kereskedő rétegnek is. Perzsia ipara ebben az időben, főleg a luxusipar területén európai szemmel is kiemelkedő. A sah különösen a selyemkivitel monopóliumát követelte magának. A selyemkivitel irányítása a portugálok kezében volt, mióta ezek megszerezték maguknak a Perzsa öbölben levő Ormuzt (1561). Abbasz kapcsolatot talált az angol Kelet-Indiai Társasággal, s az ő segítségével visszafoglalta. Ormuzban angol és holland kereskedelmi telep is létesült, amelyek privilégiumokat kaptak.

Nagy gondot fordított a sah a szárazföldi tranzit kereskedelemre is. Ezt főleg az örmények irányították. Iszfahán Zulpha nevű külvárosában egész városnegyedük épült ki. Iszfahán különben 600,000 lakosával hatalmas várossá fejlődött, amelyet az utazók a világ egyik legszebb városának tartottak. Az utak közbiztonsága is a központi hatalom érdeme.

Mіндеzen jelei a prosperitásnak nem feledtetik el, hogy a perzsa állam nélkülözötte azt a szilárd gazdasági bázist, mely a társadalmi munkamegosztás fejlődésén alapul. Abbasz XVII. század eleji központosítási politikája csak *átmeneti jellegű* lehetett. Megmaradtak a kánok, s a gazdasági élet a pénzgazdálkodás, a kereskedelem fejlődése ellenére is természetes jellegű maradt. Mindenestre a központi hatalom megszilárdítása aktív külpolitikát tett lehetővé.

A sah már 1600-ban követséget küldött Európába, amely azt indítványozta az európai uralkodóknak, hogy kössenek vele szövetséget. A követség Prágában, Rómában, Firenzében és Spanyolországban tárgyalt. A követség békét, barátságot ajánlott a perzsák és a keresztények között, tűzfegyverekhez értő lövészeket, mestereket kért, végül javasolta, hogy az európai államok szüntessenek meg minden eddigi egyezményt, illetve szövetséget a törökkel.³⁴ Az utóbbi követelés természetesen teljesíthetetlen volt.

Az ázsiai felkelések katonai kihasználása azért is fontos volt Perzsiának, mert a törökök vesélyeztették kereskedelmét. — Aleppo szerepéről már beszélünk a földközi-tengeri perzsa kereskedelemmel kapcsolatban. — Perzsia emellett az üzbégekkel és az indiai mogul birodalommal is kereskedett. 1622-ben, amikor a sah angol hajók támogatásával Ormuz szigetét is elfoglalta a portugáloktól, Bender Abbasz néven új kereskedelmi támaszpontnak építtette ki.³⁵ Nem tartozik tárgyunkhoz annak a kulturális fellendülésnek az értékelése, amely a Kazvinből Iszfahánba áthelyezett új perzsa fővárosban bontakozott ki. Nem beszélhetünk a perzsa tudósokról, a képzőművészetek, a költészet, sőt a zene virágzásáról sem.

1603-ban a tebrizi felkelés jó ürügy volt arra, hogy az új perzsa haderő elinduljon az elvesztett tartományok visszaszerzésére. Tebriz fellázadt helyőrsége és a naksivaniak megtámadták Ghasi béget, Selmas parancsnokát. Mivel nem bírt a felkelőkkel, a sahtól kért segítséget. A sah nemcsak az ozman sereg fellázadt csapatait verte szét. Ostrom alá vette Tebrizt, az egykori perzsa fővárost is, amelyet húsznapos ostrom után vissza is foglalt. — Az epizód csak annyiban érdekes, hogy 1623-ban Bagdad esetében is egy lázadó török parancs-

³³ *Vszemírnaja Isztorija* 560—561. l.

³⁴ *J. W. Zinkeisen*: i. m. 581. l.

N. Jorga: i. m. 421. l.

³⁵ *Histoire générale des civilisations*. 482. l.

J. Pirenne: i. m. 524—525. l.

nok kérte a segítséget. — Tebriz bevételét Naksivan, 1604-ben Erzerum, az előző perzsa háborúban a török által fontos erőddé kiépített Kars és Akhiska követte. Őt jelentős tartomány került vissza perzsa kézre. Amikor 1605-ben a magyarországi háborúból is jól ismert Cigalát küldték nagy sereggel a perzsák ellen (15 beglerbég, 20 szandsákbég), a sah visszavonult, de Tebriz felé újra visszafordulva akkora vereséget mért a törökre, hogy a török sereg maradványai csak Wan falai alatt szedelődztek össze. A törököt megbénították az új anatóliai felkelések, amelyeknek Karasaid és Mohamed Kalendarogli voltak a legkiemelkedőbb vezérei. Nassuf pasa, az új vezír nem bírt velük, mert Anatólia, Szíria, Mezopotámia pasái közül kevesen csatlakoztak hozzá, sok szpáhi pedig be sem vonult a hadsereghez. A töröknél teljes csőd mutatkozott. Joggal írta 1607-ben a portai francia követ: „Minden hiányzik itt, főleg az olyan emberek, akik képesek lennének a parancsnoklásra, továbbá a pénz.”³⁶ Jellemző módon 1607-ben a 76 éves Murad vezírré szorultak a törökök. Őrá bízta a kisázsiai felkelések leverését és a perzsák elleni háború irányítását. Murad kemény reformokat vezetett be. A beglerbégiségeket rátermett férfiakra bízta. Flottát építtetett. Igyekezett a kegyencek között is rendet teremteni. Üldözte a nepotizmust. Azonban neki is a kisázsiai felkelőkkel kellett hadakoznia 1610-ig, akiknek nagy részét le is verte. Csak ekkor fordulhatott Perzsia ellen. Tebriz közelében vissza is verte a sahot, aki békeajánlatot tett. Ez az ajánlat a szolimani török—perzsa határok rögzítését kérte, de a török visszautasította. Csak 1612-ben kötöttek békét a törökök. Szorultságukban beleegyeztek az öt tartomány elvesztésébe. A látszat megőrzése miatt azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy a sah kötelezze magát a békeszerződésben az évi 100 juk selyemnek, mint évi ajándéknak küldésére.³⁷ A sah nem teljesítette a békefeltételeket, s ezért 1615-ben kiújult a véres háború. Erivan visszaverte a török ostromot, s a törökök másutt is vereséget szenvedtek. Így 1619-ben újra megkötötték a békét.

Ez a béke sem bizonyult tartósnak. 1623-ban Bagdad perzsák részéről történő elfoglalásával még nagyobb erővel lángolt fel a háború, amely Abbasz sah 1629-ben bekövetkezett halála után is folyt egészen 1638-ig.

Közben Istambulban odáig süllyedtek az állapotok, hogy 1622-ben a fellázadt janicsárok, akikhez a szpáhik is csatlakoztak, megölték II. Ozmán szultánt. Az örült Musztafa szultán idején (1622—1623) teljes anarchia uralkodott a birodalomban. Az ázsiai területeken a harácsot is megtagadták. 1623 elején szpáhifelkelés robbant ki. A legveszélyesebbek azonban azok az ázsiai felkelések voltak, amelyek a birodalom keleti tartományaiban a perzsa határ közelében lángoltak fel. Míg a nyugatiakat már kezdet kezdetén elfojtották, a keleti lázadó vezérek, akik között magasabb parancsnokok is akadtak, mindig számíthattak a sah támogatására. Bagdad, Damaszkusz, Erzerum voltak a lázadás legveszélyesebb központjai. Vezetőik pedig Bagdadban Bekir, Damaszkuszban Fahreddin Manoghli, Erzerumban pedig a már említett Abasa pasa, a janicsárok esküdt ellensége:

Az új szultánnak (IV. Murad), aki kemény reformokkal próbálta később rendbehozni a szétzilált birodalmat, nemcsak velük, de az újra támadó perzsákkal is szembe kellett néznie. Kiskorúsága miatt erre csak később kerülhetett sor, s addig a török birodalom csaknem a felbomlás szélére került.

³⁶ N. Jorga: i. m. 415. l.

³⁷ Uo: 440. l.

Bekir bagdadi lázadása nemcsak azért fontos, mert ő az egyik előidézője Bagdad elvesztésének, hanem amiatt is, mert pályafutása jól szemlélteti a török birodalom ázsiai lázadó vezéreinek veszélyességét, sőt kétkulacsosságát is. Vállalkozó szellemű katona volt, s az örült Musztafa alatta anarchia idején Bagdad tényleges ura lett. Hatalmát a szomszédos területekre is igyekezett kiterjeszteni. A janicsársággal szemben, amelyet üldözött, a helyi lakosságból toborzott zsoldos katonaságra támaszkodott. A Porta nem tudott segítséget küldeni az általa legyőzött törvényes heytartónak. Szinte gyakorlattá vált már a teljessé vált török kormányzati anarchia e korszakában, hogy az ilyen lázadók győzelmük után törvényesítették a Portával bitorolt hatalmukat. Zinkeisen ezzel kapcsolatban Naima török annalista és Tsevdet történetíró adataira hivatkozik.³⁸

A Porta Bekir esetében ebbe nem egyezhetett bele, mert Bagdad fontos keleti kulcspontja volt a birodalomnak, s a perzsák előtt az ilyen eljárás teljesen leleplezte volna a török tehetetlenségét. Végül a dijarbekri beglerbéget, Hafizt küldték Bagdad ellen, de az ostrom csődöt mondott. Bekir a perzsa sah-tól kért segítséget, de ugyanakkor Hafizzal is alkudozott. A beglerbégnak megígérte, hogy vele együtt fog harcolni a perzsák ellen, ha meghagyja Bagdad helytartójának. Azonban elszámította magát. A sah felismerve a kedvező lehetőséget, gyorsan cselekedett. Alig vonult el a beglerbég, a sah serege megjelent Bagdadnál. Bekir most már ellenállt a perzsáknak, sőt Hafiztól kért sürgős segítséget. Ennek legjobb csapatait viszont Abasa' pasa, a már említett erzerumi lázadó kötötte le. A sah árulás folytán bevette Bagdadot (1623. november 23.), s vérfürdőt rendezett a török helyőrség és a sunniták között.

Közben a perzsák egész sor fontos várost és erődöt vettek be, illetve foglaltak vissza a töröktől. Abbasz sah északon Want és Diarbekret fenyegette, nyugaton Aleppo elfoglalását tervezte.

Bagdad eleste és a nagy török vereségek megdöbbenést váltottak ki nemcsak a Portánál, hanem a birodalom európai tartományaiban is. A sah győzelmének híre Európát is bejárta. Az európai hatalmakat azonban lekötötte a harmincéves háború, így a török Ázsiára összpontosíthatta erőit. Itt úgyis bőven akadt tennivalója. Bár az örült Musztafát, még Bagdad eleste előtt, 1623 szeptemberében felkelés söpörte el, IV. Murad, az új szultán sem tudott kezdetben eredményeket elérni. Különbösen is még kiskorú volt, a bajok pedig minden téren jelentkeztek.

A Porta mindenesetre a legvégső rendszabályokhoz nyúlt, hogy gátat vessen a leggyűlöltebb ellenségnek, a perzsáknak. Eddig nem látott ünnepélyességgel hirdették ki ellenük a szent háborút, a Jihadot. A törökök már a korábbi háborúkban is ugyanúgy bántak az eretneknek tartott perzsákkal, mint a keresztény népekkel. Kihírdették, hogy amelyik szpáhi nem vonul be a hadsereghez, lázadónak minősül, birtokait elveszti, feleségét, gyermekeit rabszolgának adják el.

A törökök mégsem tudtak a perzsákkal szemben kezdetben nagyobb eredményeket elérni. Moszult ugyan még 1623-ban visszafoglalták, de a következő évek több kudarcot hoztak, mint győzelmet. Néhány perzsa támadást ugyan visszavertek, (1630-ban Hamadant is feldúlták), de azok a kísérleteik, amelyek fontosabb erődök és Bagdad visszafoglalására irányultak, sorra kudarcot valósítottak. Bagdadot kétszer is ostromolták (1626, 1630), de minden eredmény nél-

³⁸ J. W. Zinkeisen: i. m. IV. k. 57—58. 1.

kül. — Az ázsiai lázadó vezérek mellett a csapatok lázongásai is akadályozták a Portát, hogy teljes erővel a perzsák ellen vonuljon.

Az ázsiai lázadók közül a már említett Abasa pasa volt a legveszélyesebb. Pályafutása épp oly jellemző a török birodalom ekkori állapotaira, mint a bagdadi Bekiré. — Mohamed Abasa kaukázusi keresztény volt, akit 70 piaszterért vettek meg rabszolgának. Tehetsége révén pasává emelkedett. A Musztafa alatti janicsár diktatúrát nem ismerte el, s 1623-ban elindult Erzerumból a főváros ellen. Az ellene küldött csapatokat szétverte, s Ankarát is elfoglalta. Kisáziában egész sor város került a kezére, seregében végül már 17 beglerbég és 16 szandsákbég harcolt.³⁹ 1624-ben ugyan kiszorították Kisáziából, de meghagyták Erzerumban. A Porta véleménye megoszlott vele kapcsolatban. Az új szultán, a nagyvezír és a mufti a II. Ozmánt meggyilkoló lázadó janicsárok ellenségét látták benne, s mivel az új rezsim is janicsár-ellenes volt, elnézték neki, hogy mindenütt üldözte a janicsárokat. Ez részben meg is felelt a valóságnak, de serege a legkülönbözőbb elemeket egyesítette az anatóliai elégedetlen tömegektől a függetlenséget akaró ázsiaiakig. — Mikor végre 1628-ban vereségei után meghódolt, ismételten kegyelmet kapott, sőt Boszniába helyezték katonai főparancsnoknak, onnét pedig a Dunához vezényelték.

A véres perzsa háborúban az energikus Abbasz sah halála (1629) sem hozott eleinte fordulatot a törökök javára. Feldúltak ugyan, mint láttuk, Hamadánt, kisebb győzelmeket is arattak, de se Bagdadot nem tudta visszafoglalni, sem a perzsákat döntően megverni. A perzsák mindig visszavonultak, s nem bocsátkoztak döntő ütközetbe. A perzsa háború mentében csak 1632 után következett be fordulat. IV. Murad, a fiatal szultán minden területen reformokat vezetett be, s maga vette kezébe a teljes irányítást.

Legfőbb gondja a hadsereg megreformálása volt. Kocsi Bej segítségével, akit Hammer mint török Montesquieut jellemez, a régi szpáhi-rendszerhez próbált visszatérni. Átnézte a lajstromokat, s csak azok kaptak timárt, akik katonáskodtak. A szpáhiik számát 180—200 ezerre emelte. A megbizhatatlan janicsárok és zsoldos szpáhiik számát csökkentette. Helyettük új zsoldos csapatokat szervezett. Ezeket főleg Boszniában toborozták. Vidéken képezték ki őket, ott is állomásoztak. Murad személyesen vezette átszervezett hadseregét.

Az új hadsereggel 1635-ben indult Perzsia ellen. Ütközben a hanyag parancsnokok egész sorát végeztette ki. Erzerumból Erivan és Tebriz ellen indult. Mindkét várost elfoglalta. A perzsák ellentámadásai miatt csak 1638-ban került sor Bagdad visszafoglalására. Ezt a második hadjáratot is személyesen vezette a szultán. A bevett Bagdadot a csapatoknak engedte át prédául, s a perzsa őrseget és a város lakosságának egy részét levágatta. A kortársak némi túlzással 30 000-re becsülték a megölt bagdadiak számát.⁴⁰

Perzsiában Abbasz sah halálával megindult a Szefevida-hatalom hanyatlása. Ez a hanyatlás egészen a XVIII. század második feléig tart. Abbasz utóda, Szufi (1629—1642) idején fellázadtak a tartományok, a helytartók közül többen is árulók lettek, s felbomlott a gazdasági élet és a pénzügyek egyensúlya. Mindezekhez a bajokhoz trónviszályok járultak, amelyek végigkísérik ettől kezdve Perzsia történetét. Szúfi egész sor herceget, hercegnőt és magas tisztviselőt gyilkoltatott meg, hogy cselszövéseiket ellensúlyozza. A külső támadások is egyre

³⁹ N. Jorga: i. m. III. 448. l.

⁴⁰ Uo. 475. l.

jobban fenyegették Perzsiát. Az üzbégek mellett a mogul-birodalom afganisztáni betörései ellen is fel kellett venni a harcot.

Az 1639-ben megkötött béke lezárta a hosszú és véres török—perzsa háborúk sorozatát. Bagdad és Mezopotámia a töröké lett, Erivant és Tebrizt viszont a perzsák tartották meg. A törökök tehát feladták XVI. századi nagy hódításaik egy részét. Ez a török gyengülésének bizonyítéka. A török—perzsa határ évszázadokon át lényegében változatlan maradt. A hanyatló török birodalom, amelynek válságát IV. Murad reformjai csak elodázták, de megoldani nem tudták, nem tett ezután már kísérletet keleti határainak megváltoztatására.

Mindkét muzulmán állam hasonló bajokkal küzdött, s IV. Murad reformjai éppoly átmeneti jellegűek voltak, mint Perzsia nagy fellendülése Abbasz sah idején.

Э. МЕДЗИБРОДСКИ

К ВОПРОСАМ ИСТОРИИ ТУРЕЦКО-ПЕРСИДСКИХ ВОИН XVI—XVII ВВ.

В статье изучаются фон и отношения европейских турецких войн в Азии в XVI—XVII веках.

Здесь речь идёт о турецко-персидской войне, охватывающей многие столетия, которая подытоживается и большей частью на основе известной литературы анализируется автором. В основном подчеркивается три центра тяжести истории турецко-персидских войн. Первый в начале XVI-ого века, второй в последних десятилетиях XVI-ого века и третий во время шаха Аббаса, который является ощутимым в первой половине XVII-ого века. Главнейшая тема статьи-та роль, которой персидские нападения содействовали углублению кризиса турецкой империи.

E. MEDZIBRODSZKY:

QUELQUES PROBLÈMES DES GUERRES TURCO-PERSANES AUX
XVIe ET XVIIe SIÈCLES

L'auteur de cet article examine ce qui se passait sur le front perse pendant les siècles d'expansion de l'empire ottoman. Il s'agit des hostilités de la Turquie et de la Perse, dont l'article donne le précis d'histoire en récapitulant les résultats de la historiographie traditionnelle. Il met l'accent sur les trois étapes de ces guerres: le tournant des XVe et XVIe siècles, les dernières décades du XVIe et la première moitié du XVIIe siècle, le règne du Grand Abbas. C'est une contribution à élucider de rôle des guerres de Perse dans l'approfondissement de la crise de l'empire turc.